

EKOLOJİK SORUNLARIN SANATA YANSIMASI VE SUE COE ESERLERİ

Reflection of Ecological Problems in Art And Sue Coe Works

Nursun HAFIZOĞLU¹

ÖZET

İnsanlık tarihinde doğa ve doğa-insan ilişkisi, ilkel toplulukların sanatlarıyla başlayan ve günümüze kadar uygarlığın geçirdiği tüm dönemlerde öne çıkan, sanatın temel konularından biridir. Sanayi devriminden sonra ise büyük toplumsal değişimlerle beraber sanattaki alışlagelmiş doğa algısı kırılarak biçim değiştirmeye başlamıştır. Özellikle 1960'lı yıllardan itibaren doğa-insan ilişkisinde taraf tutan ve doğadan yana tavır almaya başlayan sanatçılar, çevre problemlerine dikkat çekmeye ve farkındalık oluşturmaya çalışmışlardır.

Günümüzde de ekoloji temelinde bakıldığında, iklim krizi, nüfus artışı, canlı türlerinin yok olması, hava- su-toprak kirliliği, çölleşme-kuraklık vb. gibi durumlar Antroposen Çağı'nın en büyük problemlerini oluşturmaktadır ve küresel olarak yaşanan bu krizin etkileri birçok sanatçının odağında yer almaya başlamıştır. Sanat-doğa ilişkisi incelenirken, sanatçıların bütüncül bir bakış açısına sahip olmalarının yanı sıra hassasiyetlerinin belli bir konu üzerinde odaklandığı da görülmektedir. Bu sanatçılardan biri olan Sue Coe, sanatında ve yaşamında hayvan hakları savunucusu ve bir aktivisttir. Sanatçının özellikle insan faaliyetleri sonucunda zarar gören hayvanları konu edinen eserleri birer protesto niteliğindedir. Sanatçının çalışmalarında yer verdiği hayvan figürleri bu araştırma kapsamında ekolojik sorunların sanata olan yansımalarını tespit edebilmek ve sanatın doğa-insan ilişkisi üzerinde üstlendiği tutumu anlayabilmek adına araştırılmıştır.

Araştırma, literatür tarama yöntemi ve doküman inceleme modeliyle yapılmış olup, elde edilen veriler betimsel analizle özetlenerek yorumlanmış ve içerik analiziyle derinlemesine incelenmiştir. Doğa-insan arasındaki ilişkinin sanata yansıdığı kaynaklar birincil kaynak olarak ele alınmış olup, ekolojik kriz çağdaş sanatçıların üretimleri üzerinden incelenmiştir.

Araştırmayı sınırlandırmak adına belirtilen konu ve zaman aralığı dışında kalan yazılı ve görsel veriler araştırma kapsamı dışında bırakılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ekoloji ve sanat, Sue Coe, güncel sanat, doğa, eleştirel sanat

ABSTRACT

In the history of humanity, nature and the relationship between nature and nature and man begins with the art of primitive communities and continues as one of the main subjects of art in all periods of civilization until today. After the industrial revolution, with the great social changes, the perception of nature in art was broken and changed its form. Since the 1960s, artists who have taken sides in the nature-human relationship have tried to draw attention to environmental problems and raise awareness.

Today, when we look at it on the basis of ecology, climate crisis, population increase, extinction of living species, air-water-soil pollution, desertification-drought, etc. constitute the biggest problems of the Anthropocene Epoch. The effects of this global crisis are in the focus of many artists. In addition to the artists having a holistic perspective on the art-nature relationship, it is also seen that their sensitivities focus on a certain subject. One of those artists, Sue Coe, is an animal rights activist and activist. The artist's works, especially those about animals harmed as a result of human activities, are protests. The animal figures included in his works were investigated in order to understand the attitude of contemporary art practices on the nature-human relationship.

In the study, the literature was made with the review method and document review model, and the obtained data were summarized and interpreted by descriptive analysis and examined in depth with content analysis. The sources in which the relationship between nature and human are reflected in art have been considered as primary sources and the ecological crisis has been examined through the productions of contemporary artists.

In order to limit the research, written and visual data outside the specified subject and time interval were excluded from the scope of the research.

Keywords: Ecology and art, Sue Coe, contemporary art, nature, critical art

EXTENDED ABSTRACT

In this research, contemporary art practices are examined in order to understand the period, especially by touching on the breaking points of the human-nature relationship after the industrial revolution. In the face of social and spiritual problems created by the changes in the relationship between art and nature since the 1960s, the artist wanted to draw attention to and question the problems of the age with his productions, as well as producing aesthetic objects related to nature. Today, due to increasing natural destruction, this relationship has become a part of contemporary art practices.

The fact that many artists focus on the ecological crisis and the destruction of nature causes globalization to find a wide place in the context of contemporary art. Sue Coe, one of the artists who deal with the relationship between art and nature, is an animal rights advocate and activist in her art and life. The artist's works, which are about animals damaged as a result of human activities, are examined in a documentary manner and have a protest nature. The effects of globalization, especially on animals, were discussed through the artist's works, and the social reflections of the situation were investigated.

In addition, the artist, who dealt with issues such as sexism, racism, capitalism, war, social injustice, and animal cruelty, protested all forms of violence and exploitation by criticizing social injustices and abuse of power in social and ecological terms throughout his artistic life. In this research, Sue Coe's sensitivity in painting and print studies, which is a system criticism, has been examined for its reasons.

In the study, the change of art in the nature-human relationship after the 1960s was discussed, and the literature review method was used to collect data on the subject. Theses, articles, periodicals and non-periodical publications that can have an idea about the artists who bless nature, want to raise awareness and produce works on the subject are discussed. In addition, the study has been supported by sources dealing with artistic and social events from the 1960s to the present.

The research was conducted with the literature review method and document review model, the data obtained were summarized with descriptive analysis and interpreted and subjected to an in-depth process with content analysis. The sources on which the relationship between nature and human are reflected in art are considered as primary sources, and contemporary works of art after 1960 are examined. Examples of the works produced by 9 artists in order to draw attention to nature and raise awareness were examined, and the works directly related to the research subject were examined in order to shed light on the subject. Instead of works in which the perception of nature in art changes and the artist imitates and imitates nature, the works of these 9 artists are the artistic expressions of the destruction of nature as a result of human activities.

In addition, the artist Sue Coe, who is the subject of research, has touched the nerve endings of the society and shed light on sensitive issues such as animal rights by using the power of drawing attention to the subject, creating awareness and persuading the art. The fact that the artist, who wants to activate the audience, does not allow the messages in his works to be overshadowed by any element and even exhibits a direct expression in his works by adding words/symbols can be considered as an effort to convey his sensitivity to the subject and strengthen his sphere of influence. While depicting pain with a documentary attitude in most of his works, the artist almost wanted to shake the audience. Because Coe does not want the viewer to enjoy looking at the works, but rather to be shaken by the depictions of reality, and to get rid of this exploitation order created by man for all the creatures of the planet. In this context, Coe's paintings can be seen as a challenge to the centuries-old dichotomy between nature and culture.

In order to limit the research, written and visual data outside the specified subject and time period were excluded from the scope of the research.

GİRİŞ

Sanat-doğa ilişkisi mağara duvar resimlerinden başlayan ve tarihsel olarak uygarlığın doğa ile kurduğu ilişkiye göre şekillenen bir gelişim göstermektedir. İlkel toplulukların sanatıyla başlayan bu süreç, düşünce yapıları ve toplumlar geliştikçe onların yaşam biçimlerine uygun olarak değişmiştir. Gelişen-dönüşen dünyayla beraber dönemin ruhuna uygun olarak sanatçının doğayı ele alış biçimi, üretim malzemeleri ve tekniği de değişim göstermiştir. Özellikle 18.yy'ın ortalarından itibaren başlayan sanayileşmeyle insan-doğa ilişkisindeki denge sarsılmış, doğa ağır hasarlar almaya başlamıştır. 1960'lardan itibaren yaşanan siyasal, kültürel ve toplumsal alanlardaki radikal değişimlerle beraber sanattaki doğa algısında büyük kırılmalar meydana gelmiştir. Bu yıllarda endüstrileşmenin etkisi ile çevre sorunları yaşanan dünyada sanatçı tepkisini sadece doğaya öykünerek değil, ona dikkat çekmeye ve onu iyileştirmeye çalışarak göstermiştir. Sanatçılar, yine aynı dönemde gelişmeye başlayan çevreci hareketle beraber statükonun simgesi olan müze ve galeriler yerine doğayla daha yakın ilişki kurabilecekleri alternatif mekân arayışlarına yönelmişlerdir ve galeri mekanlarından dışarı çıkarak doğa ile iletişime geçmişlerdir.

Sanat-doğa ilişkisinde 1960'lardan itibaren yaşanan değişimlerin neden olduğu sosyal ve ruhsal problemler karşısında sanatçı, doğayı konu alan estetik nesne üretmenin yanı sıra üretimleriyle çağın problemlerine dikkat çekmek ve sorgulamak istemiştir. Bu ilişki artarak devam eden doğal tahribat sebebiyle çağdaş sanat uygulamalarının bir parçası haline gelmiştir.

Sanatçıların birçoğunun ekolojik kriz ve doğa katliamı konularına odaklanmaları, küreselleşmenin güncel sanat tartışmaları bağlamında geniş yer bulmasına sebep olmaktadır. Sanat-doğa ilişkisini ele alan sanatçılardan biri olan Sue Coe, sanatında ve yaşamında hayvan hakları savunucusu ve bir aktivisttir. Sanatçının özellikle insan faaliyetleri sonucunda zarar gören hayvanları konu edinen eserleri belgeleri bir tavırla üretilmiş olup, protesto niteliğindedir.

1.Ekoloji Kavramı ve 1960 Sonrası Güncel Sanatta Ekolojik Yansımalar

Ekoloji terimi ilk kez 1866 yılında Alman bilim insanı Ernst Haeckel tarafından kullanılmıştır. Canlıların hem birbirleriyle hem de çevreleriyle ilişkisini inceleyen bu bilim dalı günümüzde toplumsal, felsefi ve politik bir hareket olarak da tanımlanmaktadır. 18.yy aydınlanma düşüncesinin ve beraberinde gelen sanayi devriminin doğa üzerindeki yıkıcı etkileri karşısında oluşmaya başlayan bu ekolojik hareket, günümüze kadar farklı yaklaşımlar üzerinden geliştirilmiştir. Bu akımlardan başlıcaları, derin ekoloji, toplumsal ekoloji ve eko-feminizmdir. Descartes'ın madde ve ruhu ayıran anlayışının aksine, ekolojik anlayışların neredeyse genelinde bütüncül bir yaklaşım vardır ve doğa-insan karşıtlığının ortadan kaldırılması hedeflenir (Yıldırım, 2017:290).

18.yy'da Aydınlanma Çağı'nın ve sanayileşmenin başlamasıyla beraber, değişen dinamikler insanın doğa algısını dönüştürerek onun doğadan kopmaya başlamasına ve ekolojik sistemin büyük hasar almasına neden olmuştur. Ekoloji konusuyla özellikle 20.yy'dan itibaren birçok filozof yakından ilgilenmiş, toplumu bilinçlendirmenin yanı sıra önerdikleri yeni sistemle çözüm önerileri sunmuşlardır. Rousseau aydınlanmayı ve modernliği ilk eleştirenlerden biri olarak, modernitenin, mülkiyetle eşitsizliği getirdiğini ve insanın doğaya dönmesiyle eşitliğin sağlanabileceğini belirtmiştir. Ayrıca Rousseau, doğaya olan müdahalelerin ihtiyaçlar kapsamında olması gerektiğinin altını çizmiştir. (Görmez, 2010:63) Luc Ferry 2000 yılında yayınlanan "Ekolojik Yeni Düzen" adlı kitabında, doğaya inanmayı ve onun bir ruhu olduğunu unutan insanın, Descartes'tan beri, doğaya kar odaklı politikalar sebebiyle acımasızca davrandığını ve hümanizmin insan-doğa arasındaki ayrışmayı arttırdığını söylemiştir (Ferry, 2000:16). Rosi Braidotti "İnsan Sonrası" adlı kitabında Da Vinci'nin "Vitruvius Adamı" çizimi üzerinden Avrupa merkezli hümanist görüşü sorgulamıştır. Doğaya ve insana ait bütün ölçütlerin egemen medeniyet üzerinden şekillendirilmesini eleştirmiştir (Braidotti, 2021:25-27). Derin ekoloji'nin babası olarak görülen Alda Leopold ise "Yeryüzü Etiği" başlıklı denemesinde batı toplumlarındaki egemen olan küçümseyici ve ayrımcı bakışı eleştirmiş ve yeryüzünün mükemmel işleyişine odaklanmıştır (Ferry, 2000:99). Felix Guattari ise 1989 yılında yayınladığı "Üç Ekoloji" başlıklı makalesinde ekolojik problemlerin tek başına çözüme ulaşamayacağını belirtmiştir. Ekolojiiyi, ideolojik bir fenomen olarak da gören Guattari için ekolojinin çevresel, toplumsal ve zihinsel olmak üzere üç türü vardır ve bu türlerin bağlanmasıyla "ekosofi" terimi oluşmaktadır (URL 27). Toplumsal ekolojiiyi geliştiren bilim insanı Murray Bookchin'e göre ise, siyasi ve toplumsal olayları doğru değerlendirmedikçe ekoloji konusunda herhangi bir başarı sağlanamaz (Yıldırım, 2017:296). Murray Bookchin konu hakkında şöyle belirtmiştir;

"Ekoloji, benim açımdan, hep sosyal ekoloji oldu: Yani doğa üzerindeki tahakküm kavramının, insanın insan üzerinde, hatta erkeğin kadın, yaşlıların gençler, bir etnik grubun diğeri, devletin toplum, bürokrasinin birey, bir sınıfın diğeri sınıflar ve sömürgeci güçlerin sömürge halklar üzerindeki tahakkümünden kaynaklandığına inanıyorum.

Benim düşünceme göre, sosyal ekoloji, özgürlük anlayışını sadece fabrikada değil, aile içinde de sadece ekonomide değil, psişede de sadece maddi yaşam koşullarında değil, ruhsal koşullarda da sürdürmelidir. Toplumdaki en moleküler ilişkileri, özellikle kadın ve erkek, yetişkinler ve çocuklar, beyazlar ve diğer etnik gruplar, heteroseksüeller ve eşcinseller –bu liste uzatılabilir- arasındaki ilişkileri değiştirmedikçe, toplum en sosyalist anlamda sınıfsız ve sömürsüz hâle gelse de tahakküm varlığını sürdürecektir. (...) Hiyerarşi var olduğu sürece, tahakküm, insanları bir elitler sistemi etrafında örgütlediği sürece, doğaya hükmetme projesi de devam edecek ve gezegenimizi kaçınılmaz bir yok oluşa götürecektir.” (Bookchin, 1996: 76-77).

Ekosistemin bu derece hasar görmesinden, egemen kapital güçlerin ve burjuva hiyerarşisinin sorumlu olduğunu belirten çoğu felsefi görüş, bazı noktalarda birbirlerinden ayrılmaktadırlar. Örnek olarak, eko-feminizm akımı dünyanın bu yok oluşa sürüklenme sebebini erkek egemen sistemde bularak, doğa gibi, kadınların da eril sistemden zarar gördüklerini ve sömürdüklerini belirtir. Ama tüm bu ekolojik akımlarda ana amaç, insan-doğa-toplum ilişkisinin egemen güçlerin tahakkümünden özgürleştirilerek, bütünsel bir anlayışa bürünmesini sağlamaktır.

18.yy’ın Aydınlanma düşüncesi ve sanayi devriminden bugüne kadar inşa edilen ekonomik ve siyasal politikalarda insan-doğa karşıtlık olarak kurgulanmıştır. Doğanın sadece sömürülmesi üzerine kurulan bu ekonomik modeller, ekosistemin ağır hasar almasına sebep olmuş ve bu durum 20.yy’ın ikinci yarısından itibaren geri döndürülemez bir hal almaya başlamıştır. Bu yıkıcı etkilerin şiddetlenerek artması, sanat-doğa ilişkisinin ekolojik anlayış doğrultusunda değişimine sebep olmuştur. Bu değişimin 1960’lı yıllar sonrası yaşanması tesadüf değildir. Artan çevre kirliliğinin yanı sıra tüketim toplumunun hızla yapılandırılması tam da bu yıllarda ivme kazanmıştır. Sanatçı 1960’lardan itibaren doğaya öykünerek, onu taklit ederek, sadece estetik bir nesne olarak ele almayı bırakıp, ona dikkat çekmeye, onu korumaya hatta iyileştirmeye çalışmıştır.

Bu bağlamda birçok sanatçı ekolojik krizin farklı alt başlıklarına odaklanarak, farkındalık yaratmak istemektedir. Ekoloji konusuna değinen sanatçılardan biri de Hans Haacke’dir. Politik içerikli eserleriyle tanınan Hans Haacke’in eserleriyle görünenin altındaki gerçeğe vurgu yaptığı söylenebilir. Toprak sanatıyla bağlantılı olarak sanatçı, 1969’da Cornell Üniversitesinde ‘Grass Grows’ (Çim Büyüyor) adını verdiği çimenlerle örtülü bir toprak tümsek sergilemiştir. Haacke yaptığı çalışmaların özelliğini kendi ifadeleriyle şöyle açıklamıştır;

“Öyle bir şey yap ki doğayla karışsın, sabit kalmasın yerinde, çevresindeki değişikliklere tepki versin... Isıya, sıcaklık değişikliklerine duyarlı bir şeyler yarat, hava akımlarına maruz kalsın yerçekimi gücüne dayansın işleyişi, doğal bir şeyler anlatsın.” (Aktaran; Aydın, Zümrüt, 2013:58).

Kimyasal kullanmadan galeri mekânında yetiştirilen bu çimenler sanatçı için doğayla sanatsal bir platformda etkileşimde bulunabilmenin bir yoludur. Haacke, doğanın ve sanatın birbirlerine bu kadar yakın olmalarını ve izleyicilerin sadece gözlemlerle değil, dokunarak da doğayı deneyimlemelerini istemiştir.

Resim 1. Hans Haacke, ‘Grass Grows’ (Çim Büyüyor), 1966-1969, (URL 12).

Resim 2. Mel Chin, 'Toprak Diriltme Projesi', 1993, Minnesota, (URL 13).

Mel Chin, 'Toprak Diriltme Projesi'ni zehirli atık yığınlarının olduğu ABD Minnesota Pig's Eye Landfill Bölgesi'nde gerçekleştirmiştir. Ekolojik ıslah projesi olan bu çalışma, verimsizleşmiş arazi bölgesinde gerekli tarım ilaçları kullanılarak zehirli toksik metallerin bitkiler tarafından topraktan emilmesiyle toprağın tekrar iyileştirilmesi sağlanmaktadır. Demir çitlerle çevrili bir alanda, + sembolü oluşturacak şekilde bitkileri ekerek alanın ortasına yerleştirmiştir. Bu projede, çevre kirliliğinin önlenmesinin yanı sıra, insan etkinliklerinin sonucunda oluşan kirli toprakların geri kazanılması ve iyileştirilmesi hedeflenmiştir. Sanatçı doğal süreci hızlandırarak yaklaşık üç yıl süren çalışmanın sonucunda tüm alanı zehirlerden arındırmıştır. Chin yaratıcı gücün, sadece metaforik bir eser üretmek değil, bir sorunun kendisine direkt olarak müdahale edilerek harekete geçirilebileceğini ifade etmiştir. Chin için sanat, bir dil olmanın yanı sıra değişimi içerisinde barındıran, bir işleve sahip olan ve insanları harekete geçirebilen bir yapıya sahiptir. Bu sebeple de toplumda kritik önem arz eder (Antmen, 2009:255).

Alan Sonfist, Chin'inkine benzer bir projeyi 1975 yılında 'Bakir toprak Havuzu' adını altında New York, Lewiston'da uygulamıştır. Sanatçının kimyasal atık alanında yürüttüğü bu projenin amacı, verimsizleşmiş arazinin iyileştirilerek, tekrar ormanlandırılmasını sağlamaktır (Antmen, 2009:255).

Resim 3. Alan Sonfist, 'Bakir Toprak Havuzu', 1975, Lewiston/New York/ U.S.A., (URL 14).

İstanbul Modern, 2016 yılında doğayı yücelten ve çevresel farkındalığı gündeme getiren 'Yok Olmadan' adlı sergiye ev sahipliği yapmıştır. Sergide yer alan sanatçıların ortak meselesi ekolojidir (URL 6). Sergi katılımcılarından Yoko Ono'nun bu sergi için ahşap tabutlar ve zeytin ağaçlarından oluşan "Ex It" adlı eseri mekâna özgü yerleştirmedir ve daha önce farklı ebatlarda olan versiyonları 1997 yılında sergilenmiştir. Ono'nun çalışmasında, gerçek ebatlarda 50 adet tabutun kapaklarında bulunan pencerelerden dışarıya uzanan zeytin fidanları görülür. Zeytin ağacı sembolik anlam olarak hayatın devamını ve barışı temsil eden bir ağaçtır. Tabut ile zeytin fidanı arasındaki bu tezatlık aslında sanatçının elde etmek istediği anlamı ortaya çıkarmaktadır. "Sanatçıya göre "Ex It" bir süreklilik olarak yaşamın ta kendisidir. Bir başka deyişle, ölüm, yaşamın kendisini var eden, yaşatan ve olgunlaştırandır" (URL 7). Yerleştirmeye, kuş sesleri de eşlik eder. Bu yalın ve çarpıcı çalışma yaşam-ölüm dengesinin önemini vurgulayarak, bu dengenin ekolojik kriz sebebiyle bozulmasının getireceği felaketleri sezdirmektedir.

Resim 4. Yoko Ono, 'Ex It' , 1997-2007, Ahşap tabut, zeytin ağacı ve ses, İstanbul Modern Sanat Müzesi Koleksiyonu /Sanatçı Bağıışı, (URL 15).

Brezilyalı sanatçı Nele Azevedo'nun Sao Paulo, Paris, Belfast, Lima ve Porto gibi şehirlerde sergilenen "Minimum Monument" adlı yerleştirmesi küresel iklim krizine dikkat çeken, kentsel bir sanat eylemidir. Sanatçı, buzdan 20 santimetre boyunda oturan yüzlerce figür oyar ve onları dış mekandaki basamakların üzerine, kamusal alanlara yerleştirir (URL 1). Yüzü olmayan heykeller zaman geçtikçe küçük su birikintilerine dönüşüp birleşirler. Buz heykellerin erimesi yaşadığımız büyük çevre felaketine göndermede bulunarak, durumun vahametinin sanatsal bir ifade yöntemiyle algılanmasını sağlamıştır.

Resim 5. Nele Azevedo, "Minimum Monument", 2016, São Paulo, Fotoğraf © Néle Azevedo, (URL 16).

Steve Lawler (Mojoko) ve Eric Foenander "Kimse Bizi Kurtaramaz" (Eriyen Süper Kahraman) isimli çalışmalarıyla 2012 yılında Singapur Sanat Müzesinde ekolojik krize ve iklim değişikliğine dikkat çekmeye çalışmışlardır (URL 11). Heykelde bir süper kahramanın kafasının ve gövdesinin mum gibi erimiş hali görülmektedir. Dünyayı bir süper kahramanın bile artık kurtaramayacak olduğunun altının ironik bir biçimde çizildiği çalışmada, küresel ısınma konusunda farkındalık yaratma amacı güdülmüştür.

Resim 6. Steve Lawler (Mojoko) ve Eric Foenander, “Kimse Bizi Kurtaramaz” (Eriyen Süper Kahraman), 2012, (URL 17).

Resim 7. Adrián Villar Rojas, ‘Tüm Annelerin En Güzeli’, 2015, Mekâna özgü enstalasyon, organik ve organik olmayan malzemeler, (URL 18).

14. İstanbul Bienalinde yer alan Adrián Villar Rojas, Antroposen Çağı ve dünyanın sonu kavramlarını araştıran, eserlerinde sembolik ve mitolojik anlatımları kullanmayı tercih eden bir heykeltıraştır. Rojas, Büyükada'ya konumlandırılan “Tüm Annelerin En Güzeli” adlı çalışmasında, denizden karaya doğru gelen gerçek boyutlu 29 adet hayvan heykelinden oluşan mekâna özel bir enstalasyon düzenlemiştir. Bu beyaz renkli inorganik malzemeden yapılmış hayvanların her birinin üzerinde organik atıklardan ve âtil malzemelerden yapılmış başka bir hayvan yer almaktadır. Farklı ülkelerden toplanmış olan organik maddeler, deniz suyuyla aşınmış olup, bu sebeple biçimlerini tamamlayamamış haldedirler (URL 5). Sanatçının ‘Tüm Annelerin En Güzeli’ adlı çalışmasında ‘Doğa Ana’ kavramına referans verdiği düşünülerek, inorganikle organik arasındaki farkı izleyiciye sunarken kirletilmiş olan denizlere dikkat çekmek istediği söylenebilir.

Resim 8. Deniz Aktaş, “Umudun Yıkıntıları 1”, Kâğıt üzerine mürekkepli kalem, 120 x 310 cm, 2019, (URL 19).

2019 yılında düzenlenen 16. İstanbul Bienali'nin küratörü Nicolas Bourriaud; sanatın günümüzdeki rolünü, onun insan ile insan olmayı birbirine bağlayan antropolojik bir araştırmaya dönüşmesi olarak tanımlamıştır. Bourriaud, Antroposen'in en görünür sonuçlarından birinin “Yedinci Kıta” adı verilen 3,4 milyon kilometrekare genişliğinde yer kaplayan ve 7 milyon ton ağırlığında yüzen plastik yığının oluşumu olduğunu belirtir. Bienal başlığı da çağımızın bu büyük çevre felaketine dikkat çekmek, sebepleri ve sonuçları üzerinde düşünmeye sevk etmek adına “Yedinci Kıta” olarak belirlenmiştir (URL 4).

Bienal sanatçılarından Deniz Aktaş'ın “Yok Yerler” adlı serisi insan faaliyetlerinin kentler ve doğa üzerindeki yıkıcı etkilerine odaklanmaktadır. Aktaş, Caspar David Friedrich'in kırılmış bir buz katmanı içinde sıkışıp alabora olmuş bir gemiyi gösteren “Umudun Enkazı” (1823-24) adlı tablosuna gönderme yapan eserleri, Antroposen Çağı'nda insanlığın doğa karşısında bir çeşit ‘intihar bombacısı’ durumunda olduğunun altını çizmektedir (URL 2). Çevresel

çöküşü ve kentsel çürümeyi yine kentsel görüntüler üzerinden gösteren sanatçı için doğanın yıkımı ve insanın umutsuzluğu birbirini tetikleyen ve sürekliliğe dönüşen bir kaos yaratmaktadır.

2.Ekolojik Farkındalık Yaratan Bir Sanatçı: Sue Coe

İngiliz ressam ve illüstratör olan Sue Coe, işçi sınıfı bir ailenin çocuğu olarak 1951'de İngiltere'de dünyaya gelmiştir. Coe'nun büyüdüğü evin yakınlarında bir mezbananın yer alması, onu hayvan hakları konusunda duyarlı hale getirmiştir ve bu duyarlılığını sanat yaşamı boyunca aktivist kimliğiyle iç içe geçirerek devam ettirmiştir (URL 9). Aynı şekilde İngiltere'de işçi sınıfından bir kadın olarak Coe'nun "İyi bir sanatçı" olmasının ciddi bir seçenek olarak görülmemesi, onun politik konulara ve eşitsizliklere olan duyarlılığını perçinlemiştir (URL 3). Cinsiyetçilik, ırkçılık, kapitalizm, savaş, sosyal adaletsizlik, hayvan zulmü gibi konuları ele alan sanatçı, sanat yaşamı boyunca sosyal adaletsizlikleri ve gücün suistimalini toplumsal ve ekolojik açıdan eleştirerek, şiddetin ve sömürünün tüm biçimlerini protesto etmiştir (URL 9).

Eleştirmen Donald Kuspit'in "Yüzleşmeye dayalı devrimci sanatın yaşayan en büyük uygulayıcısı" olarak adlandırdığı Sue Coe, sanatın dikkat çekme, farkındalık oluşturma ve ikna etme gücünü kullanarak, toplumun sinir uçlarına dokunup, hassas konulara ışık tutmuştur (URL 3). Tarafsızlığın artık karşılayabileceğimiz bir konum olmadığını söyleyen ve izleyiciyi harekete geçirmek isteyen sanatçının çalışmalarındaki mesajların herhangi bir unsurla gölgelenmesine müsaade etmemesi ve hatta kelimeler/semboller ekleyerek, çalışmalarında dolaysız bir anlatım sergilemesi onun kendine özgü figüratif bir stil geliştirmesini sağlamıştır.

Francisco Goya, Käthe Kollwitz ve Leon Golub gibi sanatçılarla aynı toplumsal hassasiyeti paylaşan sanatçı, çoğu eserlerinde belgeci bir tavırla acıyı tasvir ederken izleyiciyi sarsmak istemiştir (URL 9).

Resim 9. Sue Coe, "Bebek Fil Ölü Anneye Bağlı", Tuval üzerine yağlı boya, 22,9-22,9cm., 2007, (URL 20).

"Elephants We Must Never Forget" adlı seriye ait "Bebek Fil Ölü Anneye Bağlı" isimli çalışma hayvan zulmünü tüm gerçekliğiyle gözler önüne seren bir resimdir. Resimde yerli halkla ortak çalışan avcılar ve dişleri için yavrusunun gözleri önünde vahşice baltalarla katledilen bir fil yer alıyor. Resim arka planındaki yerde yatan filler ise bu durumun ne ilk ne de son olduğunu izleyiciye yansıtıyor. İnsan vahşetini tuvale dolaysız, net bir şekilde aktaran Coe, acının sansürlenmemiş halini resmederken, bu katliamın izleyicide öfke uyandırmasını ve haksızlığa karşı harekete geçmesini bekler gibidir.

Resim 10. Sue Coe, “Jumbo’nun Ölümü ve Küçük Fil Tom Thumb”, Bristol üzerine grafiti kalemi- guaj- sulu boya, 101,6-138,1cm., 2007, (URL 21).

Sue Coe’nin “Jumbo’nun Ölümü ve Küçük Fil Tom Thumb”, “Elephants We Must Never Forget” adlı seriye ait bir diğer çalışmasıdır. Barrett’in belirttiği üzere, seriye ait çalışmalar arasında Thomas Edison’un elektrik şirketinin tanıtımı sebebiyle elektrik verilip öldürülen bir filin, on bir çalışmadan oluşan acıklı öyküsü de yer almaktadır (Barrett, 2014:96). Eleştirmen Roberta Smith’in, Coe’yu ‘muckrating ressamı’ olarak tanımlamasının altında, onun bir haberci gibi skandalların topluma ulaşmasında sanatını ustalıklı kullanması yatmaktadır (URL 10).

Coe “Jumbo’nun Ölümü ve Küçük Fil Tom Thumb” adlı resmi, hayvan zulmünün, özellikle çocuklara eğlenceli olarak lanse edilen sirklerin acı gerçekleri üzerine kurmuştur. Basın bültenine göre, bu seri sirk hayvanların durumunu belgeleyen ilk sergi olmuştur (Barrett, 2014:96). Sanatçının resminde, biri ölü olan iki filin yanında yer alan, kapitalizmin doğal kaynakları sömürmek üzere ulaşabildiği her yere döşediği tren yolu ve tren bulunmaktadır. Doğal yaşam alanlarından trenlerle taşınan bu vahşi hayvanlar, egemen kapitalist pazar mantığıyla çoğaltılan ve et endüstrisinde kullanılan en karlı hayvanlardan biri olan evcil ineklerle beraber tuvaldeki yerlerini almışlardır.

Sanatçı, sirk ve gösteri merkezlerindeki hayvanların, onları izlerken olduğu gibi neşeli olmadıklarını, aksine doğal yaşam alanlarından koparılmış ve hiç suçları olmamasına rağmen tüm yaşamları boyunca hapsedilmiş olmalarından dolayı çektikleri acı ve ızdırabı göstermek istemiştir.

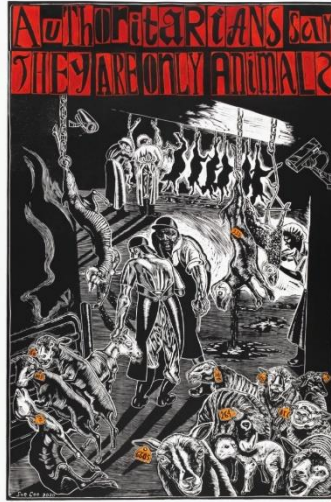
Resim 11. Sue Coe, “Savaş Silahı Olarak Yemek”, Japon kâğıdı üzerine gravür, 26,4-21,6cm., 50 edisyon, 2022, (URL 22)

Uluslararası Sanat Eleştirmenleri Birliği üyesi Linda F. McGreevy, Sue Coe hakkında, acı verici sorunlardan kaçmayan ve devleti denetlemekten bıkmış usanmayan bir sanatçı olarak tanımlar (URL 10). Sanat tarihindeki birçok sanatçı gibi Coe ‘da egemen güçlerin toplum üzerinde sıklıkla uyguladığı tahakkümlere sessiz kalamamış ve acıyı tasvir ederken izleyici üzerinde net ve sarsıcı bir etki bırakmak istemiştir. “Käthe Kollwitz gibi ben de her zaman benimle ilgili değil, izleyici için işler yapmaya çalıştım” diyen sanatçı, “Savaş Silahı Olarak Yemek” adlı gravürde anne-çocuk ilişkisini öne çıkararak, karar vericilerin savaş silahı olarak yiyeceği de kullandıklarının altını çizmiştir (URL 8).

Resim 12. Sue Coe, “Yok Olmaya Doğru Uyurgezerlik”, Dokuma kâğıt üzerine linol baskı, 35,9-53,7cm., 2018, 100 Edisyon, (URL 23).

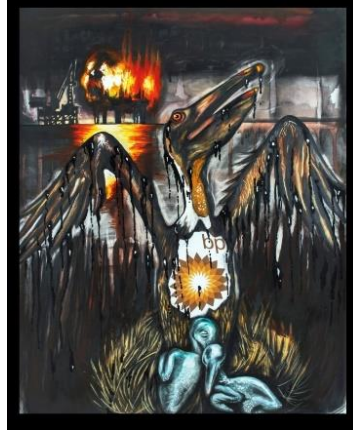
“Yok Olmaya Doğru Uyurgezerlik” sanatçının 2018 tarihli çalışmalarından biridir. Çalışma dört ana plandan oluşmaktadır ki bu planlar izleyiciye sıralı olarak bir anlatı sunarlar. Sol taraftaki türleri tükenmemiş ama bu durumun garantisi de olmayan kaplan, maymun, gergedan gibi hayvanlar biyolojik ve kimyasal etkenlerden korunmak için askeri gaz maskesi takmış haldedirler. Hayvan grubunun önünde uyur gezer bir insan ve onların arkasında yer alan bir mezarlık vardır. Mezarlığa daha dikkatli bakıldığında zararlı insan faaliyetleri sonucunda soyu tükenen canlıların, tükeniş tarihleriyle beraber yer aldığı görülmektedir. Son olarak mezarlığın gerisinde egemen kapital güçlerden birinin sembolü ve onun paralelinde yer alan ve insan egemenliğinin garantörü olan elektriğin sembolü olarak kullanılan bir sokak lambası yer almaktadır. Sanatçı bu çalışmada taraf olmadan sessizce yaşamaya devam edersek hep beraber yok olacağız mesajını iletmiştir ve bu anlatımıyla onun amacı izleyeni uykusundan uyandırarak, harekete geçmesini sağlayabilmektir.

Resim 13. Sue Coe, “Otoriteler Onların Sadece Hayvan Olduğunu Söylüyor”, Japon kâğıdı üzerine linol baskı ve el boyaması, 76,5-50,8cm., 2019. (Sanatçı Baskısı), (URL 24).

Sue Coe, içselleştirdiği aktivist kimliğiyle sanatsal yaşamına devam eden bir sanatçıdır. Et endüstrisinin korkunç yüzü sanatçıyı derinden etkilemiştir. Mezbahaları ve et paketleme fabrikalarını gezerek, karşılaştığı gerçekleri sanatsal ifade biçimine dönüştürmüştür.

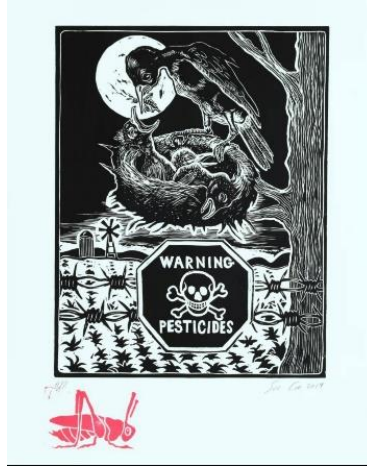
Sadece et endüstrisini değil, genetik mühendisliği, hayvan araştırmaları, çevre kirliliği, yoğun tarım gibi çok çeşitli konularda araştırma yaparak, bunları çalışmalarına aktarmıştır. “Otoriteler Onların Sadece Hayvan Olduğunu Söylüyor” adlı çalışmada Coe temiz market reyonlarındaki paketlenmiş yiyeceklerin görünmeyen içler acısı halini izleyiciye sunmuştur. Bir mezbahanın sıradan bir görüntüsü olan çalışmada, kesilmeyi bekleyen, sıraya alınan, o an kesilen ve çoktan kesilmiş olan hayvanlar görülmektedir. Siyasi ve ticari otoritelerin onların sadece hayvan olduklarını söyleyen tutumlarının aksine, insani duygulara sahip olan, et endüstrisinin hiç acımadığı bu hayvanlar, korkan, üzülen, yardım bekleyen ifadeleriyle çalışmada yer almışlardır.

Resim 14. Sue Coe, “Körfezde Cinayet”, Bristol üzerine grafiti kalemi- guaj- sulu boya- yağlı boya, 73,7-58,4cm., 2010, (URL 25).

20. yüzyıldan itibaren dünya ticaretinde çok önemli yere gelen ham petrol ve doğal gaz gibi enerji kaynaklarının çıkarılması ve kullanılması birçok çevresel sorun yaratmıştır. 21.yy’da savaşların en önemli gerekçelerinden biri olan fosil yakıtlar devletlerin gücü ve varlığı konusunda stratejik öneme sahip görünmektedir. Çok uluslu şirketler tarafından çıkarılan bu fosil yakıtlar, taşınma, aktarma, patlama, tanker ve platform kazaları vb. gibi birçok sebeple küresel ölçekte kirlilik oluşturabilmektedir.

“Körfezde Cinayet” adlı resimde kapitalistlerin aç gözlülükleri sebebiyle, belki de gerekli tedbirlerin alınmaması sonucunda bir patlama veya kaza sonrası resmedilmiştir. Doğal yaşam alanı körfez olan canlılar bu felaketten en büyük darbeyi alırlar. Resimde anne pelikan çoktan bu yoğun kirliliğe dayanamayıp ölen yavruları için çığlık atmaktadır. Belki kendisi de tüylerine petrol bulaştığı için kirli sulara batıp boğulacak. Sanatçının bu resmi yaparak dikkat çekmek istediği nokta, çok uluslu şirketlerin devletlerle yaptığı anlaşma sonucunda doğanın katledilmesine göz yumulmasıdır. Sanatçı konunun önemine ve hayatiliğine dikkat çekerek, bu cinayetleri belgelendirmek istemiştir.

Resim 15. Sue Coe, “Uyarı:Pestisitler”, Kağıt üzerine linol baskı, 2019, 3 AP., (URL 26).

“Uyarı:Pestisitler” çağımızın en büyük sorunlarından biri olan beslenme ihtiyacını karşılamak üzere tarımda kullanılan pestisit yani tarım ilacı sorununa dikkat çeken bir çalışmadır. Dünya nüfusuyla beslenme ihtiyacı doğru orantılı olarak artış göstermektedir. Bu sebeple otoritelerin tarımdaki verimi arttırmak ve gıda maddelerinin raf ömrünü uzatmak üzere kullandığı bu kimyasal mücadele yöntemi hedef organizmaya seçkin etkinlik gösteremedikleri için hedef organizma dışındaki organizmalarda da çeşitli hastalıklara yol açar, hatta öldürücü

olabilir. Çalışmada yer alan kuşun yavrularını beslemek üzere getirdiği yiyecek olan, kendisi de pestisitten etkilenen böcek, yavruların ölümüne neden olmaktadır. Sanatçının mesajı açıktır; doğal dengeye yapılan her türlü müdahalenin bedeli açıktır ve insan dahil tüm türler için öldürücü olabilir.

SONUÇ

Evrensel bir karaktere sahip olan kapitalizmin sonuçları gezegenin geleceğini tehdit etmektedir. Egemen sistemin dayatmaları ve ekonomik-siyasal politikaları ekosistem üzerinde doğrudan etki ederek, onun geri dönüşü olmayacak zararlar görmesine sebep olmuştur. Ekolojik anlayışların çoğunda bahsedilen bu durumun üstesinden gelebilmek için, toplumun ve ideolojinin yeniden yapılandırılması gerekmektedir. Özellikle doğa-insan ilişkisindeki uyum ve denge sağlanarak, modern öncesi organik toplumun bütüncül bakış açısına geri dönmelidir. Doğanın sömürülmesinin önüne geçilmelidir. Konu hakkında 1990 sonrası, Birleşmiş Milletler çatısı altında bu süreci yönetmek ve iklim değişikliğiyle başa çıkmak üzere devletler küresel bir mücadele başlatmışlardır. 1997 yılında imzalanan Kyoto Protokolü ve 2015 yılında imzalanan Paris Sözleşmesi bu mücadelede önemli rol oynamıştır. Ekolojik krizin tüm canlıları etkileyen sürekliliği karşısında sanat da kendi gücünü kullanarak bu konuya dikkat çekmeye ve farkındalık oluşturmaya çalışmıştır.

1960'lı yıllardan itibaren sanatın doğayla kurduğu ilişki, onu taklit etmekten, ona öykünmekten öteye giderek onu kutsayan, onunla iletişime geçen bir anlayışa bürünmüştür. Çevre felaketlerinin etkisinin giderek artması çevreci hareketlerin başlamasına ve bazı sanatçıların konuyu yakından inceleyerek, çevre sorunlarına farklı sanatsal malzeme ve uygulama biçimleri getirmelerine sebep olmuştur.

Sanat-doğa ilişkisinde yaklaşık altmış yıldır artarak devam eden bu ekolojik hassasiyet, güncel sanat pratiklerinde geniş yer bulmaktadır. Sanatçıların resim, heykel, yerleştirme, özgün baskı, fotoğraf, performans, vb. gibi farklı alanlarda ürettiği çalışmalar, dikkati ekolojik krize çekerek, sanatın hayatı değiştirme gücünü ortaya çıkarmıştır. Ekolojik sorunların tespitinde toplumsal olanın yansımaları, sanat üzerinden okunarak, çözüm önerileri ise yine sanat yoluyla belirlenebilir. 1960 sonrası sanatçılar, toplumun içinde bulunduğu çıkmazı fark ederek, ona yol göstermek adına üretimlerde bulunmuşlardır. Bu üretimlerin odağında yer alan doğa, sanatçı için, toplumun dikkatini çekmek istediği bir alana dönüşmüştür ve disiplinler arası çalışmaların da katkılarıyla sanat, toplumsal olarak üzerine düşen sorumluluğu üstlenmiştir. Sanatçılar halen sistemin yok saydığı doğaya sahip çıkmak adına üretimlerini arttırarak devam etmektedirler.

Sue Coe, hayatı sanatla değiştirmeye çalışan sanatçılardan sadece biridir. Sanatçının çalışmalarındaki hayvan figürleri, egemen sistemin hayvanlar üzerindeki tahakkümlerini göstererek, eşitsizliğin ve doğanın insan tarafından sömürülmesinin hem belgesi hem de protestosu niteliğindedir. İdeolojik olarak, ekolojik akımlardaki bütünsel yaklaşımı benimseyen sanatçı, insan merkezli değil, doğa merkezli bir bakış açısına sahiptir. Sanatçının çalışmalarının ekolojik bilinçlenmeyi ve hassasiyeti tetikleyerek toplum üzerinde bir farkındalık yaratması doğa-sanat ilişkisi açısından değerlidir. Oluşan bu bilinçlenmenin ekonomik ve siyasal değişimlere yansımaları, doğa-insan karşıtlığının ortadan kaldırılması açısından önem teşkil eder. Ekolojik tavrını aktivist kimliğiyle birleştiren Coe, göstergeleri deşifre ederek, gerçek olanın sarsıcı yüzüyle hesaplaşmaktadır. Bu hesaplaşma sosyo-kültürel açıdan çağını temsil eden bir sanatçı olması ve eserlerin toplumda yarattığı etki bakımından dikkate değerdir. Sanat eleştirmeni Terry Barrett'e göre, "Bir sanat eserinin kimin, neden, hangi kriterler için ve hangi amaçla yapıldığı bilgisi, bir çalışma incelenirken yardımcı olacak bağlamsal bilgidir." (Barrett, 2014:96). Bu açıdan bakıldığında özellikle hayvan zulmünün görünür olması adına Coe'nun ürettiği çalışmalar, acımasız gerçekleri deşifre etmiş ve gösterilmek istenmeyeni gözler önüne sererek, izleyici üzerinde sarsıcı bir etki yaratmak istenmiştir. Luc Ferry'nin de belirttiği gibi, insanların kendilerini hayvanlardan daha değerli kılmak adına öne sürdükleri akıl, dil, vb. gibi özelliklerle, türler arasında doğru bir karşılaştırma sağlanamaz. Zeki bir insan bir ahmağa kıyasla daha fazla hak sahibi değildir, aynı şekilde dilsizle kıyaslandığında bir geveze de öyle. Hayvan-insan arasındaki anlamlı olan tek kıstas, haz ve acı duyma yeteneğidir (Ferry, 2000:62). Adalet kavramının da sorgulandığı çalışmalarda, insanın hem kendi türü üzerinde hem de diğer canlı ve cansız varlıklar üzerindeki acımasızlığının sorgulanması yapılmıştır. Kapitalist düzenin hegemonyası ahlaki ve kültürel açıdan eleştirilmiştir.

Sanatçının çalışmalarının çoğunda yer alan metin ise, konunun önemini vurgular ama resimlerin ayrılmaz bir parçası değildir. Genellikle kenar boşluklarına atılmış ve görselin anlamını vurgulamak üzere resme hizmet eden parçalardır. Çünkü Coe, izleyicinin eserlere bakarken zevk almasını değil, aksine gerçekliğin tasvirleri karşısında sarsılarak

harekete geçmesini ve gezegendeki tüm canlıların, insanın ortaya çıkardığı bu sömürü düzeninden kurtulmasını istemektedir. Bu bağlamda Coe'nun resimleri, doğa ve kültür arasındaki yüzyıllardır süren ikiliğe karşı bir meydan okumadır ve onun sanatçı-aktivist kimliğiyle başlattığı bu mücadelenin tezahürü sanatın etkileme ve yönlendirme gücüyle toplumda kendine yer bulacaktır.

KAYNAKÇA

- Antmen, A., (2009). *20. Yüzyıl Batı Sanatında Akımlar* (2. baskı), İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Barrett, T. (2015). *Neden Bu Sanat? Çağdaş Sanatta Estetik ve Eleştiri* (Çev: E. Ermert). (1. baskı), İstanbul: Hayalperest Yayınevi.
- Barrett, T. (2014). *Sanatı Eleştirmek. Günceli Anlamak* (Çev: G. Metin). (2. baskı), İstanbul: Hayalperest Yayınevi.
- Brecher, J. (2016). *İklim Direnişi: Bir Hayatta Kalma Stratejisi* (Çev: Ö. Madra, Dü., & D. Kılıç), İstanbul: Yeni İnsan.
- Braidotti, R. (2021). *İnsan Sonrası* (Çev. Ö. Karakaş). (4. baskı), İstanbul: Kolektif Kitap.
- Bookchin, M. (1996). *Ekolojik Bir Topluma Doğru* (Çev. A. Yılmaz), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Duben, İ. ve Yıldız, E. (2008). *Seksenlerde Türkiye'de Çağdaş Sanat: Yeni Açılımlar* (1. baskı), İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Ferry, L. (2000). *Ekolojik Yeni Düzen* (Çev; T. Ilgaz), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Görmez, K. (2010). *Çevre Sorunları*, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Hasgüler, S.B. (2013). *Türkiye'de Sanat Üretimi* (1. baskı), İstanbul: Parşömen Yayınevi.
- Kastner, J.W. (2005). *Land and Environmental Art* (Yayınlanmamış Çev: K. Dikilitaş). (Aktaran: Yrd. Doç. İrfan Aydın- Arş. Gör. Yeşim Zümrüt, 2013:58), Phaidon, New York, ISBN 0-7148-4519-1.
- Kuspit, D. (2006). *Sanatın Sonu* (Çev: Y. Tezgiden). (2. baskı), İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Leppert, R. (2017). *Sanatta Anlamın Görüntüsü* (Çev: İ. Türkmen). (3. baskı), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Polat, N. (2016). *Çağdaş Sanat Konuşmaları* (1. baskı), İstanbul: Okan Üniversitesi Yayınları.
- URL 1: Azevedo, N. Kişisel Web Sayfası. Solo Sergiler, <https://www.neleazevedo.com.br/solo-exhibitions>, Erişim Tarihi: 13.12. 2022.
- URL 2: Bantmag. (2019). *Bienal Röportajları*, <https://bantmag.com/bienal-roportajlari-deniz-aktas/>, Erişim Tarihi: 24.04.2023.
- URL 3: Galerie St. Etienne. (1989). *Sue Coe, Porkopolis*, <https://www.gseart.com/exhibitions-essay/934>, Erişim Tarihi: 04.04.2023.
- URL 4: İKSV. (2019). 16. İstanbul Bienali. 'Yedinci kuta', <https://bienal.iksv.org/tr/16-istanbul-bienali/kuratoriun-metni>, Erişim Tarihi: 23.04.2023.
- URL 5: İKSV. (2015). 14. İstanbul Bienali. 'Tuzlu Su', <http://14b.iksv.org/works.asp?id=94>, Erişim Tarihi: 23.04.2023.
- URL 6: İstanbul Modern. (2016). 'Yok Olmadan' Sergi Kataloğundan, https://www.istanbulmodern.org/tr/sergiler/gecmis-sergiler/yok-olmadan_1738.html, Erişim Tarihi: 15.01.2023.
- URL 7: İstanbul Modern. (2016). *Koleksiyondan Bir Seçki*, <https://www.istanbulmodern.org/tr/koleksiyon/%20koleksiyon/5?t=3&id=1042>, Erişim Tarihi: 21.01.2023.
- URL 8: Laika Magazine. 2021. *Sue Coe Röportajı*, <http://laikamagazine.com/sue-coe-animal-rights-artist/>, Erişim Tarihi: 06.05.2023.
- URL 9: Moma. (2018). *Sue Coe Grafik Direnç*, <https://www.moma.org/calendar/exhibitions/4984>, Erişim Tarihi: 04.04.2023.
- URL 10: Sue Coe. Kişisel Web Sitesi, <https://www.suecoe.com/>, Erişim Tarihi: 01.04.2023.
- URL 11: WideWalls. (2012). *Eriyen Bir Süper Kahramanın Dev, Komik Heykeli*, <https://www.widewalls.ch/murals/mojoko-and-eric-foenander-no-one-can-save-us-singapore>, Erişim Tarihi: 18.03.2022.
- URL 12: Resim 1, <http://pedroramirezart.blogspot.com/2013/12/hans-haacke-grass-grows-1967.html>, Erişim Tarihi: 14.02.2023.
- URL 13: Resim 2, <https://www.izmir.art/tr/doga-cagdas-sanat-ve-antroposen>, Erişim Tarihi: 14.02.2023.
- URL 14: Resim 3, <https://salimekaman.wordpress.com/2013/11/22/land-art-yeryuzu-sanati/>, Erişim Tarihi: 14.02.2023.
- URL 15: Resim 4, <https://www.istanbulmodern.org/tr/koleksiyon/%20koleksiyon/5?t=3&id=1042>, Erişim Tarihi: 15.02.2023.
- URL 16: Resim 5, <https://www.rotka.org/nele-azevedonun-eriyen-yuzlerce-uz-figuru-iklim-krizinin-yogunlasan-tehditini-yansitiyor/>, Erişim Tarihi: 15.02.2023
- URL 17: Resim 6, <https://www.widewalls.ch/murals/mojoko-and-eric-foenander-no-one-can-save-us-singapore>, Erişim Tarihi: 14.02.2023.
- URL 18: Resim 7, <https://attec.design/tr/project/adrian-villar-rojas/>, Erişim Tarihi: 17.02.2023.
- URL 19: Resim 8, <https://bantmag.com/bienal-roportajlari-deniz-aktas/>, Erişim Tarihi: 18.02.2023.
- URL 20: Resim 9, <https://www.suecoe.com/artworks/categories/32-elephants-we-must-never-forget/>, Erişim Tarihi: 01.04.2023.
- URL 21: Resim 10, <https://www.suecoe.com/artworks/categories/32-elephants-we-must-never-forget/>, Erişim Tarihi: 01.04.2023.
- URL 22: Resim 11, <https://www.suecoe.com/artworks/categories/26-era-of-authoritarians/>, Erişim Tarihi: 01.04.2023.

- URL 23: Resim 12, <https://www.suecoe.com/artworks/categories/33/5052-sue-coe-sleepwalking-into-extinction-2018/>, Erişim Tarihi: 01.04.2023.
- URL 24: Resim 13, <https://www.suecoe.com/artworks/categories/51/5086-sue-coe-authoritarians-say-they-are-only-animals-2019/>, Erişim Tarihi: 01.04.2023.
- URL 25: Resim 14, <https://www.suecoe.com/artworks/categories/12/4810-sue-coe-murder-in-the-gulf-2010/>, Erişim Tarihi: 04.04.2023.
- URL 26: Resim 15, <https://www.suecoe.com/artworks/categories/33/5078-sue-coe-warning-pesticides-2019/>, Erişim Tarihi: 07.04.2023.
- URL 27: E-Skop. (2021). *Ekozofi Nedir?Felix Guattari ile Söyleři. (Çev: E. Sezgin)*, <https://www.e-skop.com/skopbulten/ekozofi-nedir-f%C3%A9lix-guattariyle-soylesi/6210>, Erişim Tarihi: 20.11.2023.
- Yıldırım, C. (2017). Ekoloji Düşüncesinde İnsan ve Toplum Anlayışı, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6/1: 289-308.
- Yılmaz, M. (2009). *Sanatçılar Okumak Ya Da Postmodern Söyleřiler* (1. baskı), Ankara: Ütopya Yayınevi.